

# LIEFDE IN VROEGER TIJDEN

Ruut Veenhoven

*In: 'De Liefde Ontleed', Veenhoven (red.), Kooyker, Rotterdam, 1978, blz. 51-78  
ISBN 90 6212 039 3*

Liefde staat in onze maatschappij van vandaag in hoog aanzien. Liefde geldt als iets goeds in zichzelf. Het wordt als een morele verdienste gezien, van een ander mens te houden, zelfs als die ander die mooie gevoelens niet beantwoordt of ze eigenlijk niet waard is. Liefde is niet alleen een belangrijke eindwaarde, ook de instrumentele waarde van liefdesgevoel wordt hoog aangeslagen (Brandsma 1977).

Liefde wordt gezien als een onmisbaar ingrediënt in persoonlijk geluk. Niet alleen het ontvangen van liefdesbetuigingen van anderen acht men daarvoor noodzakelijk, maar ook het zelf ervaren van gevoelens van verbondenheid jegens andere mensen wordt beschouwd als iets wat het leven leefbaar maakt.

Die opvattingen staan niet los van de werkelijkheid. Er zijn tal van aanwijzingen dat het hebben van intieme relaties inderdaad gerelateerd is met gezondheid en geluk (zie o.a. Lowenthal 1968; Gove 1972).

Het is dan ook niet verwonderlijk dat we de liefde vaak min of meer bewust zoeken en veel energie steken in daarvoor passend geachte relaties. Met name aan het vinden van een levenspartner en het leefbaar houden van de relatie met hem/haar wordt veel aandacht besteed. Als de gevoelens van liefde in zo'n relatie beginnen te tanen, doen we vaak ons uiterste best om dit te veranderen; bij onszelf zowel als bij de partner. Ook aan de relatie met kinderen wordt veel tijd en zorg besteed. Evenals in het huwelijk wordt het ontbreken van liefdesgevoelens in die relatie als een pijnlijk gemis ervaren; voor sommige mensen zelfs zo pijnlijk, dat ze het niet eens willen weten. Hetzelfde geldt in iets mindere mate voor vriendschappen. We maken een scherp onderscheid tussen 'kennissen' en mensen met wie we echt een relatie voelen. Aan die laatsten besteden we vaak veel aandacht en we doen ons best om de vriendschap te bestendigen of zelfs te verdiepen.

## 1 VRAGEN

Dit alles is voor ons zo vanzelfsprekend, dat we geneigd zijn om aan te nemen dat dit altijd al zo geweest is. Dat is echter maar zeer de vraag. Het is helemaal niet zo zeker dat liefde altijd even hoog gewaardeerd is geweest en of liefde ook altijd even belangrijk is geweest voor de kwaliteit van het bestaan. Evenzeer is het de vraag, of liefde altijd in dezelfde mate door evenveel mensen even bewust is nagestreefd en of de gevoelens steeds in gelijksoortige relationele banen geleid zijn. Het is zelfs de vraag, of er wel steeds evenveel liefde geweest is, dat wil zeggen; of er gemiddeld evenveel sterke gevoelens van duurzame verbondenheid jegens specifieke andere mensen geweest zijn.

Deze vragen zijn niet makkelijk te beantwoorden. We weten maar weinig over de liefde van vroeger. Het best kunnen we nog uit de voeten met de vraag, of de liefde altijd even hoog gewaardeerd is geweest als vandaag de dag. Wat dat betreft vinden we in de West-Europese geschiedenis tal van aanwijzingen voor het tegendeel. In de belletristiek uit vroeger tijden zien we liefde vaak beschreven als iets wat nauwelijks nastrevenswaardig is, maar eerder als een noodlottige kracht, iets wat de mensen overkomt en hen in conflict brengt met geldende

loyaliteiten en hen te gronde richt. Ook in moralistische geschriften wordt liefde niet steeds als een ideale toestand voorgesteld. Althans niet waar het liefde in de hier gehanteerde betekenis van het woord betreft. De kerk heeft van oudsher wel de liefde gepredikt, maar met liefde in de zin van sterke gevoelens van verbondenheid jegens een specifieke andere persoon had dat vaak weinig te maken. Wat de kerk benadrukte, was eerder een houding van afhankelijkheid en onderschikking jegens God en een altruïstische houding ten aanzien van iedere medemens. Exclusieve gevoelens voor één andere persoon werden niet als ideaal gezien; zeker niet als het iemand van de andere sekse betrof. De verheerlijking van de liefde tussen man en vrouw door de clerus is eigenlijk een vrij recent verschijnsel.

Bij nadere beschouwing blijkt dat er in feite zeer verschillend over de liefde is gedacht. De opvattingen variëren sterk, afhankelijk van streek, stand en tijd (zie o.a. Timmer 1974). Het is zeker niet zo, dat de liefde altijd even hoog geschat is als in de tegenwoordige tijd.

Vragen over het feitelijke liefdeleven van onze voorouders zijn minder makkelijk te beantwoorden. De schriftelijke overleveringen geven ons een duidelijker beeld van de waarderingen van onze voorouders dan van hun feitelijke gedragingen en gevoelens. We mogen niet zondermeer aannemen dat de in oude romans en verzen beschreven liefdesaffaires representatief zijn voor het liefdeleven van die tijd. Het tegendeel is ook mogelijk. De produktie van veel liefdesromans in een bepaalde tijd kan een gevolg zijn van een bloeiend liefdeleven, maar kan evenzeer voortvloeien uit grote tekorten op dat vlak, waarvoor men in het fantasielevens compensatie zoekt. Om een goed beeld te krijgen van de liefde in vroeger tijden, moeten we het daarom vooral hebben van min of meer objectiverende beschrijvingen van het gewone leven van alledag. Die zijn echter schaars, zeker waar het het aspect van de liefde betreft. Voor zover ze er zijn, hebben ze betrekking op de betere kringen. Over het gevoelsleven van de gewone mensen is zeer weinig bekend. Een gedetailleerde beschrijving van het feitelijke liefdeleven in de verschillende periodes van onze geschiedenis voor onderscheiden standen en streken kan ik dus zeker niet geven. Ik zal me er daarom toe beperken, te laten zien dat nog maar betrekkelijk kort geleden en vrij dicht bij huis het liefdespatroon totaal anders was. Aan de hand van een recente studie van Edward Shorter (1975) over het gezinsleven op het Franse platteland van vòòr de Industriële Revolutie, zullen we zien dat liefde tussen man en vrouw een veel minder vanzelfsprekende zaak was dan vandaag de dag en dat in de relatie met kinderen liefde vaak ver te zoeken was. Vervolgens zal ik ingaan op de vraag, hoe dit patroon heeft kunnen ontstaan en welke factoren het hebben doen veranderen tot het nu ook in Frankrijk gangbare liefdespatroon. Ik hoop daarmee iets te laten zien van de veelvormigheid van het verschijnsel liefde en van de complexiteit van zijn determinanten.

## 2 LIEFDE OP HET FRANSE PLATTELAND ROND 1800

In zijn boek *The making of the modern family* geeft Shorter een beschrijving van het gezinsleven van kleine zelfstandige boeren in Frankrijk in de periode tussen 1750 en 1850, een periode die hij representatief acht voor het gehele tijdvak tussen Reformatie en Industriële Revolutie. Hij baseert zich daarbij vooral op plaatselijke zeden en gewoonten, die in die tijd vaak uit liefhebberij beschreven werden voor onder meer artsen, ambtenaren en geestelijken. Enige vooringenomenheid jegens de boerenbevolking zal deze schrijvers waarschijnlijk niet vreemd geweest zijn, maar zelfs als we dat in aanmerking nemen, blijft het beeld dat uit hun beschrijvingen naar voren komt opmerkelijk.

### 2.1 Liefde tussen man en vrouw

De traditionele Franse plattelandssamenleving lijkt weinig idyllische man-vrouw-verhoudingen te hebben gekend. Liefde en seksualiteit waren tot een minimum gereduceerd

en dat niet alleen buiten het huwelijk, maar ook daarbinnen. Het huwelijk was primair een economische aangelegenheid. Huwelijk en bedrijfsvoering waren nauw verweven en aan economische belangen werd een hoge prioriteit toegekend. Dit weerspiegelde zich in de keuze om te trouwen als zodanig, in de partnerkeuze en in de verhouding tussen de echtgenoten.

Wat betreft de keuze om al dan niet te trouwen, valt het op dat een groot deel van de gewone bevolking ongetrouwd bleef. Trouwen was primair een zaak voor mensen met een eigen bedrijf. Zelfstandige boeren en handwerkslieden hadden voor de continuering van hun bedrijf kapitaal, arbeidskrachten en opvolging nodig. Wie geen eigen bron van inkomsten had, kon het onderhoud van jonge kinderen vaak niet eens opbrengen. Degenen die wèl trouwden, trouwden meestal laat. Zo kon men langer sparen en bleef het kindertal beperkt. Veel ongehuwden dus, die, naar wij mogen aannemen, weinig van de liefde tussen man en vrouw hebben kunnen proeven. Intieme gesprekken tussen ongehuwden van verschillende kunne waren niet makkelijk mogelijk in die hoogtijdagen van seksueel puritanisme, laat staan buitenechtelijk geslachtsverkeer. De seksuele repressie schijnt in die tijd zeer effectief te zijn geweest, getuige onder meer het geringe aantal illegitieme geboorten. Alleen de allerlaagsten schijnen zich tot op zekere hoogte aan deze druk onttrokken te hebben. Zij hadden immers geld noch eer te verliezen. In de marge van de samenleving heeft de buitenechtelijke liefde waarschijnlijk dan ook wel meer kans gehad.

Dan de partnerkeuze; voor diegenen die wèl trouwden, speelden affectie en erotiek daarbij een ondergeschikte rol. De keuzevrijheid was allereerst al beperkt. Bij de meest gegoeden werd de keuze meestal door de ouders gemaakt. De kleinere boeren mochten slechts kiezen binnen de kleine kring van uit het dorp afkomstige kandidaten die voldeden aan passende eisen van stand, inbreng en morele reputatie. Binnen die smalle marges zocht men meestal niet naar de mooiste of liefste levensgezel(lin), maar selecteerde men veeleer naar gezondheid en werkkraft. Het proces van kennismaking en keuze vertoont dan ook weinig emotionele hoogtepunten. De verschillende rond die tijd in Europa gangbare 'courting customs' hadden gemeen, dat zij het proces van loven en bieden op de huwelijksmarkt op een tamelijk efficiënte, onpersoonlijke en voor iedereen waarneembare wijze lieten verlopen. Vaak was er sprake van een soort roulatie- systeem, waarbij huwbaren tegenover elkaar werden geplaatst en door middel van vaste, veelal non-verbale signalen, te kennen konden geven of ze al dan niet geïnteresseerd waren. Controle op intimiteit was steeds levensgroot aanwezig, ook bij het zogenaamde 'night courting'. Als eenmaal het besluit tot een huwelijk was gevallen, dan schijnt dit meestal geen grote euforie in de aanstaanden te hebben opgeroepen. Afwijzing van een aanzoek gaf meer aanleiding tot gekwetste statustrots dan tot liefdesverdriet.

Dan het huwelijksleven zelf. Ook daar willen de engelen nog maar niet zingen. De relatie tussen man en vrouw is erg formeel. De vrouw spreekt haar man met 'u' en bij de achternaam aan. Taken en verantwoordelijkheden zijn strikt gescheiden. Vrije tijd brengt men goeddeels apart door, met eigen seksegenoten. Intieme gesprekken tussen de echtgenoten schijnen niet erg gebruikelijk te zijn geweest. De echtgenoten waren trouwens ook zelden samen. De huizen waren klein, vaak woonden er, behalve de kinderen, nog anderen bij hen in, en een aparte echtelijke slaapkamer was er meestal niet. Er schijnen over en weer ook weinig tedere gevoelens te zijn gekoesterd. De door Shorter aangehaalde bronnen maken in dit verband melding van het feit dat men niet lang placht te treuren als de echtgenoot overleed, dat men elkaar in het testament vaak niet eens bedacht en dat men in de waardering van de ander vrijwel alleen diens werkkraft en plichtsbefes in aanmerking nam, terwijl over meer tedere kwaliteiten nauwelijks gerept werd. De seksualiteit schijnt ook op een laag pitje te hebben gestaan. Hoewel moreel gedekt door de huwelijksband, lijkt de coïtusfrequentie toch gemiddeld lager te zijn geweest dan vandaag de dag gebruikelijk is. Shorter licht dit toe met een interessante analyse van geboortencijfers. Behalve grotere afstandelijkheid tussen de

echtgenoten speelt hier waarschijnlijk ook bewuste geboortenbeperking door onthouding een rol. Maar hoe dan ook, de tegenwoordig zo gangbare koppeling van huwelijk, liefde en seksualiteit was in die tijd bepaald niet dominant.

Deze situatie is zeker niet uitzonderlijk. Verschillende andere historische studies over het gezinsleven geven een soortgelijk beeld van afstandelijkheid tussen man en vrouw (bijv. Stone (1977) over het Engeland van 1500 tot 1800). Ook in sommige hedendaagse traditionele agrarische samenlevingen wordt het patroon van extreme rol scheiding, onderschikking en emotionele inhibitie wel gesignaleerd (zie o.a. Cemea 1970). Dat wil overigens niet zeggen dat man-vrouw-verhoudingen altijd zo kil zijn geweest. Onze geschiedenis is voor het grootste deel een geschiedenis van jagers en verzamelaars, en onder de weinige overgebleven samenlevingen die nog op die manier in het levensonderhoud voorzien, zien we een heel ander liefdespatroon, dat veel meer op het moderne Westerse lijkt. De verhoudingen tussen man en vrouw zijn daar over het algemeen veel minder strikt gereguleerd dan in agrarische samenlevingen, en liefde en seksualiteit worden sterker beleefd (Gough 1971). Frequent voorkomen van geprononceerde man-vrouw-liefde is waarschijnlijk dus geen exclusief kenmerk van onze moderne tijd.

## 2.2 Liefde van ouders voor kinderen

Liefde van ouders voor kinderen is een natuurlijke zaak. Zeker moederliefde. Het is bekend dat kinderen liefde nodig hebben om te overleven. Baby's althans moeten regelmatig gekoesterd en befrummeld worden; aan eten en verwarming alleen hebben ze niet genoeg (zie o.a. Ribble 1965). Dat vereist natuurlijk dat de ouders ook iets voor het kind voelen. Dat doen ze ook meestal; als dat niet zo is, maken ze zich daar zorgen over en voelen ze vaak schaamte. Des te opmerkelijker is het, te lezen dat ruim honderd jaar geleden in een naar ons idee toch beschaafd land de liefde van ouders voor kinderen vaak ver te zoeken was. Uit de beschrijving van wat Shorter consequent de 'bad old days' noemt, komt een weinig opwekkend beeld naar voren. Moeders besteedden vaak weinig zorg aan hun jonge kinderen, kinderen werden vaak voor jaren uitbesteed bij een min of kosthuis en veel kinderen werden te vondeling gelegd.

Om met dit laatste te beginnen; het te vondeling leggen van kinderen was een geïnstitutionaliseerde praktijk van vrij grote omvang. Het betrof niet alleen pas geboren baby's uit buitenechtelijke relaties, maar ook oudere kinderen en kinderen van gehuwden. Hoewel deze praktijk deels verklaard kan worden uit pure armoede, is dat zeker niet de enige achtergrond. Men zou in dit geval verwachten dat veel kinderen na verloop van tijd weer worden opgehaald, als het de ouders weer beter gaat, zeker als de algemene welvaart toeneemt. Het aantal teruggehaalde kinderen blijkt echter steeds laag te zijn geweest; gemiddeld ongeveer 1000. Dit wijst niet op sterke gevoelens van verbondenheid van ouders jegens hun kinderen.

Een soortgelijke indruk wekt de toentertijd in gegoede kring wijdverbreide gewoonte om baby's direct na de geboorte uit te besteden bij een veelal ver weg wonende min, die het samen met haar eigen kind zoogde en gedurende de eerste paar jaren verzorgde. Niet alleen wijst dit erop dat men weinig plezier had in het omgaan met baby's, maar ook getuigt het van weinig zorg voor welzijn en gezondheid van het kind. De omstandigheden waaronder die kinderen kwamen te verkeren, waren namelijk vaak abominabel. De vrouwen die in hun levensonderhoud voorzagen door het zogen en verzorgen van andermans kinderen, woonden veelal in erbarmelijke omstandigheden, ver van medische voorzieningen, en hadden er belang bij om het kind zo snel mogelijk van de borstvoeding op vast voedsel te laten overgaan, zodat zij weer een nieuwe klant konden aannemen. Borstvoeding was in die dagen nog zeer belangrijk voor de levenskansen van een baby. De sterfte onder de aldus uitbesteede baby's was dan ook zeer hoog. Ongeveer 4000 legde het loodje. Dat is ruim tweemaal zo hoog als de

gemiddelde babysterfte van die tijd. Dat was ook toen bekend. Niettemin werd deze praktijk op grote schaal voortgezet. Er waren zelfs officiële bemiddelingsbureaus. Nog in 1920 werd niet minder dan 700 van alle Franse baby's op deze manier verzorgd.

Behalve baby's werden ook oudere kinderen vaak de deur uit gedaan. Met name jongens werden vaak rond achtjarige leeftijd al elders als hulpje in de kost gedaan. Voor zover kinderen naar school gingen, waren dit aanvankelijk vooral kostscholen.

Dan de meerderheid van de kinderen, die gewoon bij hun ouders opgroeiden. De gegevens hierover zijn minder duidelijk, maar als we Shorters bronnen mogen geloven, schijnt bij de boerenbevolking liefdeloosheid jegens kinderen toch aan de orde van de dag geweest te zijn. Moeders zouden zich vaak maar weinig om hun baby's hebben bekommerd en hen in ingebakerde toestand lang alleen hebben laten liggen, met name in het oogstseizoen. Het spelen, zingen en praten met baby's zou minder gebruikelijk zijn geweest dan tegenwoordig. Verschillende bronnen maken melding van onverschillige reacties op de dood van kinderen. Ouders schijnen vaak weinig rouw betoond te hebben; niet eens naar de begrafenis van jonge kinderen te zijn gegaan en soms zelf vergeten te zijn hoeveel kinderen ze verloren hadden. De houding tegenover oudere kinderen schijnt ook vaak erg hard geweest te zijn; strenge onderschikking aan de vader en hard werken.

Al met al schijnt de ouderlijke affectie in die tijd het biologisch minimum dicht benaderd te hebben. Shorter stelt dat de grote kindersterfte van die dagen voor een deel aan die houding moet worden toegeschreven. De kindersterfte begon naar zijn mening al te dalen toen zich een verandering naar een meer liefdevolle benadering van het kind begon af te tekenen, terwijl op dat moment nog geen sprake was van een algemene verbetering van de medische voorzieningen.

Hoewel zelden in zo sterke bewoordingen, vindt men ook in andere historische studies wel beschrijvingen van minder intense liefdesgevoelens van ouders ten opzichte van hun kinderen (zie o.a. Aries 1962, Peeters 1975 en Stone 1977). Ook heden ten dage zijn zulke patronen waarneembaar. Uit sommige antropologische studies in traditioneel agrarische samenlevingen komt een soortgelijk beeld naar voren. Met name de relatie met de vader blijkt soms zozeer verward te zijn in geritualiseerde onderschikking, dat voor spontane liefkozingen haast geen plaats meer is (Skolnick 1973, blz. 88). Een en ander wil echter niet zeggen dat alle agrarische samenlevingen van alle tijden gekenmerkt worden door een grotere afstandelijkheid tussen ouders en kinderen. Het lijkt ook geen twijfel dat er in onze recente geschiedenis, afhankelijk van plaats, tijd en stand, grote verschillen hebben bestaan in bejegening van kinderen.

### **3 INVLOEDEN OP HET LIEFDESPATROON**

De constatering dat het liefdeleven van gisteren in sommige opzichten heel anders is dan dat van vandaag, roept natuurlijk de vraag op, hoe dat dan wel komt; waarom zich in Frankrijk, en misschien ook wel in andere Westeuropese landen, in zo'n korte tijd zo'n grote verandering kon voltrekken. Die vraag is makkelijker te stellen dan te beantwoorden. Verklaren is nu eenmaal een moeizame zaak in de sociale wetenschappen. De causaliteiten liggen meestal niet erg eenduidig en de mogelijkheden voor bewijsvoering zijn beperkt; zeker waar het historisch materiaal betreft. Daarom kan geen integrale verklaring verwacht worden. Ik zal me beperken tot het aanduiden van een aantal factoren die waarschijnlijk wel van invloed zijn geweest. Voordat ik daaraan begin, echter eerst een aantal vooronderstellingen over de liefde waarop ik me zal baseren.

#### **3.1 Vooronderstellingen over de liefde**

Ik neem aan dat liefde een universeel verschijnsel is; dat het in alle menselijke culturen in meerdere of mindere mate voorkomt. Het begrip liefde lijkt in ieder geval overal bekend en in

de literatuur van alle ons bekende culturen speelt het thema een rol. Dat wil overigens niet zeggen dat we, met Maslow (1970), liefde als een aangeboren behoefte moeten beschouwen. We doen mijns inziens meer recht aan de variabiliteit van het verschijnsel, als we aannemen dat mensen van nature een behoefte tot koestering en hechting hebben meegekregen en dat deze behoeften zich in de praktijk vaak als liefde manifesteren. De behoefte aan koestering kunnen we opvatten als een in eerste instantie lichamelijke behoefte aan stimulering, die in latere levensfasen tevens de inhoud krijgt van een behoefte om aardig gevonden te worden. Er zijn aanwijzingen dat mensen niet alleen gekoesterd willen worden, maar van nature ook een aandrang hebben om anderen te koesteren. De behoefte aan hechting kunnen we zien als de neiging om zich verbonden te willen weten met zijn omgeving en het verlangen om een eigen plaats daarin te kunnen onderkennen. Koestering en hechting zijn nog niet hetzelfde als een gevoel van gedurige verbondenheid met een andere persoon. Koestering kunnen we nog wel in het voorbijgaan vinden, en hechten kunnen we ons aan God, gemeenschap, werk, of wat dan ook. De drang tot koestering en hechting leidt dus niet noodzakelijk tot liefde, maar het ligt wel voor de hand dat dat vaak gebeurt. Mensen leven nu eenmaal met mensen, mensen hebben elkaar nodig, en mensen hebben elkaar aan wederzijdse stimulering op allerlei vlakken veel te bieden.

Een en ander wil natuurlijk niet zeggen dat liefde overal en altijd even belangrijk is geweest. Er kunnen grote verschillen zijn in de mate waarin men koestering en hechting zoekt bij één of enkele medemensen. In stabiele culturen die veel hechtingsmomenten bieden in bijvoorbeeld godsdienst, kunst en dorps-gemeenschap en waar iedereen warm en lichamenlijk omgaat met iedereen, is er in ieder geval geen dwingende reden om exclusieve gevoelens van verbondenheid jegens één andere persoon te ontwikkelen, ook al zal liefde in zo'n klimaat waarschijnlijk wel beter gedijen. Als zo'n samenleving door oorlog of onenigheid uit elkaar valt, kunnen die condities natuurlijk veranderen. Godsdienst en kunst kunnen verschrallen; interpersoonlijke verhoudingen kunnen in rigide regels verstikt raken. In die omstandigheden zullen mensen waarschijnlijk meer geneigd zijn zich op specifieke andere personen te richten. Zo'n verslechtering van de mogelijkheden tot hechting en koestering betekent echter niet noodzakelijkerwijs dat de mensen dan ook meteen meer liefde gaan voelen. De mate waarin de behoefte aan koestering en hechting dan haar weg vindt in gevoelens van verbondenheid jegens een andere persoon, is sterk afhankelijk van de vraag of de cultuur deze oplossing stimuleert. Is liefde een centraal begrip en zijn er ideeën in omloop over daarbij passende gevoelens en gedragingen, dan voegen de diffuse verlangens van het individu zich makkelijk naar die vorm. Gevoelsmatige expressie wordt daarmee vereenvoudigd. Voor het individu zelf zowel als voor zijn omgeving zijn de gevoelens dan herkenbaar geworden. Een keerzijde is echter, dat dit soort culturele liefdesvoorstellingen niet altijd even congruent is met de feitelijke individuele gevoelens. Soms blijkt men lang niet alles te voelen wat het ideaal voorschrijft en ontstaat er een druk om die gevoelens bij zichzelf op te roepen, terwijl anderzijds vaak ook gevoelens die niet in het ideaalpatroon blijken te passen, ontkend worden, en een schimmig bestaan in het onbewuste gaan leiden. Groter nog zijn de problemen die ontstaan waar gangbare voorstellingen over menselijke liefdesgevoelens en -gedragingen niet blijken aan te sluiten op feitelijk gangbare gedragspatronen onder betrokkenen. We komen dan in de situatie van de 'onmogelijke liefde'; de liefde die botst met de heersende maatschappelijke structuur.

Kortom; het verschijnsel liefde wordt op ten minste drie verschillende manieren beïnvloed door de omringende cultuur. Ten eerste door de mate waarin die cultuur een latente behoefte schept aan relatering aan een specifieke andere persoon als object voor koestering en hechting, ten tweede door de belevingsvormen, liefdesidealen, die de cultuur daarvoor aanbiedt, en ten derde door de mate waarin die liefdesidealen praktisch uitvoerbaar zijn

binnen de geldende materiële condities en sociale verhoudingen.

Vanuit dit perspectief wil ik nu proberen begrijpelijk te maken waarom er zoveel liefdeloosheid heeft bestaan tussen echtgenoten en tussen ouders en kinderen. Vervolgens zal ik trachten een verklaring te geven voor de geleidelijke omslag naar het patroon van cultivering van liefde voor gezinsgenoten zoals wij dat nu kennen.

### 3.2 **Waarom was er zo weinig liefde in het huwelijk?**

Laten we deze vraag aanpakken aan de hand van de drie culturele invloedslijnen die ik zojuist heb onderscheiden. Allereerst komt dan de vraag, in hoeverre het toenmalige cultuurpatroon de mensen noodzaakte om de bevrediging van hun behoefte aan hechting en koestering bij één of meer specifieke personen te zoeken. Uit beschrijvingen van het leven in die tijd krijg je de indruk dat dat niet sterk het geval was. Dorpen en steden waren kleiner, men kende meer mensen, er waren sterke gevoelens van saamhorigheid binnen sekse- en standsgroepen, er waren veel collectieve manifestaties enzovoort. Verder konden de mensen in die samenleving waarschijnlijk vrij gemakkelijk met elkaar overweg. Interpersoonlijke psychologische verschillen waren in die tijd waarschijnlijk minder sterk. Ik kom daar nog op terug. Er was dus waarschijnlijk niet zo'n dringende behoefte aan exclusieve relatering aan een andere persoon. Voor zover die er wel was, zal zij zich niet zo makkelijk als liefde voor een huwelijkspartner hebben kunnen manifesteren.

We komen nu op het tweede type culturele invloeden; het liefdesideaal. Het idee van interpersoonlijke liefde was weliswaar niet onbekend in die tijd, maar het was niet zo alom tegenwoordig als vandaag de dag en zeker niet zo toegespitst op het huwelijk. Meer op de voorgrond stonden andere stereotiepe belevingsvormen, zoals familiesolidariteit, onderhorige trouw en vriendschap. Voor zover aanwezig, werden ideeën over man-vrouw-liefde vertroebeld door een vrij negatieve waardering van de vrouw. Met de Reformatie hadden de oud-joodse opvattingen over de rol van de vrouw weer aan kracht gewonnen en waren de anti-seksuele tendensen in het christendom aangescherpt. De heksenvervolgingen waren nog maar net achter de rug. Alleen in hogere kringen had de vrouw enig aanzien behouden. Daar was het liefdespatroon dan ook anders.

Kwam er niettemin toch iets van liefde aan bod, dan begonnen de moeilijkheden pas echt. Manvrouw-liefde althans, was in het traditionele agrarische patroon moeilijk te verenigen met de gangbare solidariteitseisen en economische belangen. We komen hiermee op de derde soort cultuurinvloeden. Het zijn de meest sprekende. Allereerst de solidariteitseisen; van iedereen werd verwacht dat hij zich een toegewijd lid van de grote gemeenschap betoonde; van de dorps-gemeenschap, de familie en de lokale groep van leeftijds/seksegenoten. Al te exclusieve gevoelens voor een ander werden in dat verband vaak niet gewaardeerd, zeker niet als het iemand van de andere sekse betrof. Mannen die te veel bij moeder de vrouw zaten, liepen dan ook de kans op allerlei pesterijen, waarvan de intensiteit werd opgevoerd als het slachtoffer niet snel op zijn schreden terugkwam. Dat kon erop uitlopen dat de deviant in het openbaar voor gek gezet werd; een zware sanctie in zo'n besloten gemeenschap. Er was in die periode tussen Reformatie en Industriële Revolutie voor kleine burgers en boeren waarschijnlijk minder ruimte voor individualiteit dan ooit tevoren. Economische stilstand en godsdienstoorlogen schiepen een klimaat van angst, onzekerheid en pessimisme, waarin morele scherp-slijperij en heksenvervolgingen konden gedijen. Je moest je nek dus zo weinig mogelijk uitsteken. Alleen in de betere kringen was iets van een 'verlichting' te merken. Belangrijker nog zijn de zakelijke belangen die op het spel stonden. In het regelmatig door hongersnoden geplaagde Europa van die tijd was het van levensbelang om een eigen bedrijf te continueren. De inbreng van een vrouw was nodig om mede-erfgenamen uit te kopen en met haar werkkraft de zaak draaiende te houden. Aan een lieve vrouw zonder geld en met twee linkerhanden heb je dan niets. Ze kost alleen maar geld. Liefde is dan ruineus. Je hebt meer

aan een taaie trien die al jaren gespaard heeft en die haar handen heeft leren gebruiken. Emotionele involvering kan ook anderszins de bedrijfscontinuïteit in gevaar brengen. Het kan emotionele verwickelingen met zich meebrengen, zeker als mensen in hun jeugd weinig liefde hebben gekend. De strikte scheiding van taken en de consequente minimalisering van de gevoelens tussen man en vrouw zal daar voor een deel wel uit voortkomen.

Het is dus wel duidelijk dat het klimaat weinig bevorderlijk was voor man-vrouw-liefde. De aanwezige behoefte aan relatering aan andere personen kon waarschijnlijk veel makkelijker haar weg vinden in de geaccepteerde kaders van vriendschaps- en familierelaties.

### 3.3 Hoe raakten huwelijk en liefde zozeer gekoppeld?

Inmiddels is dit alles radicaal veranderd. Parallel met industrialisering, urbanisatie en opkomst van de moderne staat zien we ook geheel nieuwe patronen van liefde, seksualiteit en gezinsleven tot stand komen. Wat heeft dat allemaal met elkaar te maken? Laten we de drie onderscheiden culturele invloedslijnen weer eens ter hand nemen om te kijken welke factoren van invloed kunnen zijn geweest op de opkomst van de moderne Westerse liefde.

Allereerst de vraag, of modernisering van de samenleving een grotere vraag naar liefde gecreëerd heeft, in die zin dat specifieke andere personen relatief belangrijker werden als object van koestering en hechting. Waarschijnlijk is dit wel het geval geweest. Zonder twijfel heeft de modernisering veel van de traditionele collectieve hechtingskaders ernstig aangetast. De 'hechtingswaarde' van onder andere kerk, familie, lokale gemeenschap en bedrijf is zeker minder geworden. In vele cultuur-pessimistische beschouwingen is dit thema tot in detail uitgewerkt. Hierdoor raakten mensen waarschijnlijk meer aangewezen op geïndividualiseerde relaties. Echter, het leggen van individuele contacten schijnt door die zelfde modernisering tegelijkertijd moeilijker te zijn geworden. Door de toegenomen mobiliteit werd het lastiger om vertrouwelijke relaties te leggen. Ontgroeid aan hun stand en in een vreemde stad, konden mensen steeds minder makkelijk bij anderen terecht. Een zelfde effect gaat uit van een ander proces dat mogelijk een rol gespeeld heeft, namelijk een psychologische verandering, in die zin dat mensen in de loop van het moderniseringsproces psychisch complexer zijn geworden en meer van elkaar zijn gaan verschillen (Veenhoven 1978). Dit verschijnsel heeft waarschijnlijk als consequentie, dat men steeds minder goed met jan en alleman overweg kan en dat men het meer moet hebben van mensen met wie het 'klikt'. De kring van mensen die als object van koestering en hechting in aanmerking komen, wordt hierdoor verkleind. Bovendien verlenen de toegenomen psychische complexiteit en de daarmee samenhangende moderne identiteitsproblemen een nieuwe functie aan interpersoonlijke relaties. Naast bron van hechting worden ze nu ook belangrijk als middel tot zelfexploratie. In diepgaande gesprekken met een ander die de dingen ook ongeveer zo voelt, leer je jezelf beter kennen; een diepgraverij die natuurlijk niet nodig is als iedereen dezelfde boerenlul is. Het is mogelijk dat zo'n ontwikkeling de behoefte aan exclusieve relaties met een intiem karakter heeft versterkt en dat zij mede vorm heeft gegeven aan de inhoud van het moderne liefdesideaal.

Na deze basiscondities, nu de tweede culturele invloedslijn; de culturele sjablonen waarin de uit die condities voortvloeiende sentimenten een herkenbare vorm krijgen. Er ontstaat nu wél een duidelijk liefdesbeeld, de 'romantische liefde'. De belangrijkste elementen hiervan zijn; het idee dat er maar één ware liefde is, dat liefde iemand van het andere geslacht geldt, dat liefde op het eerste gezicht ontstaat en dat liefde alles overwint. Een en ander wordt als zeer wenselijk gezien. Er is sprake van een liefdesideaal, dat door middel van de tot ontwikkeling gekomen massamedia met ongehoorde kracht gepresenteerd wordt. Het in zwang komen van deze voorstelling van zaken heeft ongetwijfeld grote invloed gehad op de werkelijke belevingen van mensen. De reeds opgehoopte diffuse verlangens naar koestering, hechting en intimiteit werden steeds meer herkend als liefde voor een huwbaar persoon van



het andere geslacht. Men ging zijn best doen om de voorgeschreven gevoelens van onder andere verliefdheid daarbij te ervaren. De realiteitswaarde van het liefdesidee vond daarmee veelal bevestiging, zodat nog geen eeuw later er haast niemand meer aan twijfelde dat de Romantische Liefde een universeel menselijk gegeven was. De enige twijfel die men zich allengs is gaan veroorloven, is de vraag of de ene variant van het ideaal niet beter is dan de andere.

Dan ten derde de vraag, in hoeverre de aldus opgeroepen gevoelens passen in de maatschappelijke ordening. In de traditionele Franse plattelandssamenleving was dat, zoals we gezien hebben, niet zozeer het geval. Liefde tussen man en vrouw was daar strijdig met tal van praktische belangen en werd derhalve eerder onderdrukt dan gestimuleerd. In de moderne samenleving is dat veel minder het geval. Door schaalvergroting, mobiliteit en rationalisering kwamen huwelijk en produktie losser van elkaar te staan. Economische overwegingen konden minder interveniëren. De huishoudens werden ook kleiner. Met de grotere welvaart schiep dit betere condities voor privacy en intimiteit. De grotere welvaart maakte het onderhouden van kinderen ook minder problematisch en verlichtte daarmee ook de druk op seksualiteit. Belangrijker lijkt nog, dat door de modernisering de traditionele controlemechanismen ontcracht werden en dat de mensen daardoor gewoon konden doen waar ze zin in hadden. Men werd minder zichtbaar voor burens, clerus en familie. Men werd economisch ook onafhankelijker, met name de vrouwen. Externe bemoeiingen konden daardoor makkelijker genegeerd worden. De liefde kon zodoende een kans krijgen. In de nieuwe arbeidsverhoudingen werd ook de traditionele rollenscheiding tussen mannen en vrouwen afgezwakt. Vrouwen deden immers soortgelijk werk en waren onafhankelijker geworden. Die grotere gelijkwaardigheid heeft meer contactmomenten gecreëerd en heeft de mogelijkheden tot wederzijdse hechting waarschijnlijk ook bevorderd.

### 3.4 **Waarom zoveel liefdeloosheid jegens kinderen ?**

Deze vraag is het meest intrigerend, maar ook het moeilijkst te beantwoorden. Als ik aan de hand van de drie onderscheiden culturele invloedslijnen mogelijke verklaringen aftast, kan ik niet meer dan het volgende zeggen.

Voor wat betreft de behoefte aan exclusieve bindingen met specifieke andere mensen geldt hetzelfde als wat hierover gezegd is bij de bespreking van de vraag, waarom er toentertijd tussen man en vrouw zo weinig liefde was. De samenleving heeft in die tijd waarschijnlijk wel zoveel mogelijkheden tot hechting en koestering geboden, dat men zich wat dat betreft minder aan zijn kinderen hoefde vast te klampen. Een afdoende verklaring voor de gesignaleerde liefdeloosheid is dat echter niet. Dat men elders aan zijn trekken komt, verklaart hoogstens dat de gevoelens van verbondenheid met eigen kinderen geen extra nadruk krijgen.

Ook langs de tweede onderscheiden invloedslijn vinden we geen duidelijke oorzaken. In tegenstelling tot bij de man-vrouw-liefde, was hier wel een duidelijk liefdesideaal aanwezig. Het verschijnsel 'moederliefde' was bekend en werd ook positief gesanctioneerd. Verwaarlozing, te vondeling leggen en mishandeling van kinderen werden afgekeurd, zij het minder sterk dan tegenwoordig. Niettemin kwam het op grote schaal voor.

De beste verklaring lijkt nog in de praktische omstandigheden van die tijd te kunnen worden gevonden; in kindersterfte en armoede. Aries (1962) veronderstelt dat men minder geneigd was zich aan jonge kinderen te hechten, omdat hun overlevingskans zo klein was. Emotionele involvering zou te veel rouw en zorg met zich meebrengen. Als dat zo is, heeft een en ander elkaar wellicht versterkt. Door hoge sterfte weinig liefde en door weinig liefde nog hogere sterfte. De moeilijke economische omstandigheden van die tijd zullen waarschijnlijk ook wel een rol gespeeld hebben. De armen konden hun kinderen vaak niet voldoende te eten geven en hadden naast het werk soms ook te weinig tijd en energie

beschikbaar om hen goed te verzorgen. Bij ontbreken van anticonceptie kwamen er veelal meer kinderen dan men aan kon. Deze redenering gaat echter niet op voor de meer gegoeden, terwijl ook daar de liefde voor het kind vaak ver te zoeken was. Het raadsel is nog zeker niet ontsluitend.

#### **4 IS ER NU MEER LIEFDE IN HET LEVEN?**

Het ziet ernaar uit dat in Frankrijk, en waarschijnlijk ook in andere Westerse landen, sinds het begin van de negentiende eeuw een sterke accentuering heeft plaatsgevonden van de liefde in huwelijksrelaties en van liefde van ouders voor hun kinderen. Betekent dat nu dat er in het leven van de moderne mens meer liefde is? De voorafgaande analyse van invloeden op het liefdespatroon maakt het aannemelijk dat in het proces van modernisering mensen voor hechting en koestering steeds minder bij collectieve voorzieningen terecht konden en daardoor meer aangewezen raakten op relaties met specifieke individuen en dat bovendien een aantal barrières voor ontwikkeling van liefdes-gevoelens geslecht is. Wat dat betreft is er met de modernisering waarschijnlijk wel meer liefde in de door ons gehanteerde zin van het woord gekomen.

We moeten echter niet vergeten dat in het proces van modernisering ook veel liefde verloren is gegaan. Met de opbloei van de liefde binnen huwelijk en gezin zien we ook een verschraving van persoonlijke gevoelens van verbondenheid in tal van andere sociale kaders. Op het politieke vlak bijvoorbeeld maakten gevoelens van persoonlijke trouw aan hoger geplaatsten meer en meer plaats voor een regulering van verhoudingen door middel van onpersoonlijke voorschriften en bevoegdheden. Vriendschappen kwamen allengs minder centraal te staan in het leven van de gemiddelde burger en, zoals bekend, is de intensiteit van de gevoelens voor familieleden buiten de kring van het gezin ook sterk teruggelopen. De toegenomen liefde voor huwelijkspartner en kinderen representeert in dit licht eerder een vormverandering dan een toename van liefde. Of mensen al met al meer en sterkere gevoelens van verbondenheid jegens specifieke andere personen zijn gaan ervaren, valt moeilijk te zeggen. De omvang en het relatieve belang van de verschillende verschijnselen zijn moeilijk vast te stellen, zodat er nauwelijks een balans kan worden opgemaakt.

#### **5 CONCLUSIE**

Liefde is niet altijd even hoog geschat als vandaag de dag en ook niet steeds even bewust nagestreefd. Evenmin is liefde steeds zozeer gekoppeld geweest aan het gezinsleven. Op het Franse platteland van vòòr de Industriële Revolutie, en waarschijnlijk ook wel in andere streken van West-Europa, waren mooie gevoelens in de relatie tussen echtgenoten vrij ongebruikelijk. Ook het gedrag van ouders ten aanzien van hun kinderen doet vaak weinig liefde vermoeden. Met het proces van modernisering is dit inmiddels veranderd. Liefde tussen man en vrouw en tussen ouders en kinderen wordt nu sterk benadrukt en ook sterk beleefd. Dat daarmee ook meer liefde in het leven gekomen is, kan echter niet zonder meer gezegd worden, omdat met de opkomst van de liefde in het gezin veel gevoelens van duurzame verbondenheid met mensen in andere sociale kaders verschaalden.

**LITERATUUR**

Aries, P. (1962)

*Centuries of childhood, a social history of family life*  
Random House, New York,

Brandsma, P. (1977)

*Het waardenpatroon van de Nederlandse bevolking.*  
Proefschrift, Groningen.

Cernea, M. (1970)

*Changing society and family change: the impact of cooperative form on the peasant family.*  
Center for advanced studies in the behavioural sciences, Sandford,

Gough. K. (1971)

*The origin of the family*  
Journal of Marriage and the Family, 33, blz. 760-771.

Gove, W. R. (1972)

*The relationship between sexroles, marital status and mental illness*  
Social Forces, 51, blz. 34-44.

Lowenthal, M. F., en C. Haven (1968)

*Interaction and adapnasion: intimacy as a critical variable.*  
American Sociological Review, 33, blz. 20-30.

Maslow, A. H.(1970)

*Motivation and personality*  
Harper & Row, New York

Peeters, H. F. M. (1975)

*Kind en jeugdige aan het begin van de moderne tijd*  
Boom, Meppel,

Ribble, M. A. (1965)

*The rights of infants, early psychological needs and their satisfaction*  
Columbia

Shorter, E. (1975)

*The making of the modern family*  
Basic Books, New York

Skolnick, A. (1973)

*The intimate environment*  
Little Brown, Boston.

Stone, L., The family (1977)

*Sex and Marriage in England 1500-1800.*  
Weidenfeld & Nicolson.

Timmer, M. (1974)  
*Erotiek in de lage landen.*  
Kok, Kampen

Veenhoven. R. (1978)  
*Psychological differentiation and the rise of the modern family*  
Paper, Erasmus Universiteit, vakgroep sociale psychologie